

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОД ТА МЕНТАЛІТЕТ

Михайло ЮРІЙ,

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, Чернівці (Україна)

CIVILIZATION CODE AND MENTALITY

Mykhailo YURIY,

Chernivtsi National University
named after Yury Fedkovich, Chernivtsi (Ukraine)
m.yuriy@chnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0965-6236>

Yuriy Mykhailo. Civilization code and mentality. The essence and content of the concepts «code», «cultural code» and «civilization code» are analyzed in proposed article and it forms the **aim of the study**. All cultural phenomena, including ethnic, national and religious cultures, civilizations, any pictures of the world created by the mental activity of culture have their own code. Any code is a system of signals that can be opened using a certain key. The code sends signals into the world, which are reflected in such forms of culture as signs, symbols, artifacts, norms and regulations, stereotypes and standards of action. It is possible to understand the code only when contrasting one's own and someone else's, our own and others. This study uses such **research methods** as descriptive, historical and comparative. Cultural and civilizational codes are hidden in the structure of the human psyche, the essence of the common and ethnos at the level of «I», so they feel themselves as a whole entity, the subject of their individual and collective activity, become the subject of knowledge and transformation of culture and civilization. This thesis highlights the **novelty of the given research**. The process of birth and development of the mentality of each nation, including the Ukrainian one, having a long progressive and evolutionary character, acts as a priority sign of the establishment of the cultural-historical and genetic code of civilization as the personification of the way of thinking and perception of the world, manifestations of national character, the core of social consciousness, a set of established traditions, social-psychological and behavioral norms and forms of communication of one or another community, which means mentality. **Conclusions.** It manifests itself at the individual, group, ethno-national and civilizational levels, it is actively influenced by geopolitical, natural, economic, social and other factors. Accordingly, the Ukrainian regional civilization embodies the distinctive cultural-historical code and the corresponding mentality developed by the Ukrainian ethnic group over the course of centuries of history.

Keywords: *civilizational code, mentality, nation, archetype, identity, culture, traditions, customs, beliefs, morality.*

Постановка проблеми. Формування менталітету та цивілізаційного коду, як інтегральної соціокультурної та психологічної ознаки нації, її духовного світу, ґрунтується на архетипі колективного несвідомого. Саме архетип найбільшою мірою визначає суть, форми та спосіб успадкування і передавання від покоління до покоління таких первообразів як розуміння світу, спосіб мислення, особливості поведінки. Сучасна наука найчастіше пов'язує поняття менталітету та його образ з етнічною (національною) ментальністю, яка виступає як найбільш стійка й органічна цілісність етнокультурних і соціальних рис, притаманних тому чи іншому народу, наприклад українському. Українське колективне несвідоме є носієм таких архетипів, як «Богиня-Матір», «добра», «ласкава», «родюча земля» та інші. Ментальність уособлює визначальні ознаки самобутності характеру спільноти, її мислення, рівень національної свідомості, специфічний спосіб сприйняття і розуміння світу. В етнічному менталітеті сфокусовані такі ціннісні критерії національної ідентичності як рідна мова, що пов'язує людину; етнос у цілому з попередніми поколіннями, історично сформована й успадкована національна культура, традиції, звичаї, обряди, вірування, мораль тощо.

Ось чому повноцінно з'ясувати сутність менталітету, цивілізаційного коду, їх структуру можна лише на засадах системного підходу, цивілізаційного осмислення і трактування історії.

Історіографічною та джерельною базою досліджуваної проблематики є монографії та аналітичні статті як зарубіжних, так і українських науковців. Це наукові розробки В. Андрущенко, М. Вебера, Л. Губерського, Я. Грицака, Ж.-А. Кондорсе, Е. Кассіра, С. Кримського, Я. Калакури, М. Михальченка, О. Рафальського, М. Юрія.

Мета дослідження – проаналізувати особливості становлення цивілізаційного коду та його вплив на формування менталітету, проектуючи дану характеристику на українське суспільство.

Виклад основного матеріалу. Осмислення менталітету з позицій цивілізаційного підходу диктує необхідність звернутися до поняття цивілізація. Вона, як і її наукове пізнання, перебуває в динамічному розвитку, а останнє неможливе без постійного оновлення методологічного інструментарію. Кожна епоха потребує власного бачення минулого з висоти сьогодення та історичного досвіду. Не випадково, здавалося б, уже вирішені питання сьогодні викликають сумніви і вимагають перегляду. Але бувають періоди, коли історіософська потреба нового розуміння минувшини відчувається особливо гостро. Нині саме такий час. У будь-якому разі, для України, яка, утверджуючись у світовому просторі як незалежна держава, осмислює своє місце у світовій цивілізації з точки зору її цілісності і різноманітності. Це з одного боку. З іншого – суспільна свідомість

України, незалежно від свого місцезнаходження у геополітичному просторі, завжди була орієнтована на філософсько-історичну проблематику. Незважаючи на історіософські пошуки, українська історична думка й українська історико-філософська наука, подібно до інших (європейських), вклалися у два найбільш поширені підходи: формаційний і цивілізаційний. Оскільки кожен з них так чи інакше присутній у сучасному інтелектуальному полі, вважаємо доцільним, хоча б стисло, торкнутися їх сутності та специфіки, провести порівняння їх політичного потенціалу, насамперед у сфері культури.

Почнемо з формаційного як більш звичного і традиційного для радянської доби. Багато хто з наших сучасників дізнавався про нього ще в школі, а відтак в університеті. Представники старшого покоління науковців і досі пам'ятають, як з молодих літ насаджувалася думка про те, що світова історія, за К. Марксом, складається з п'яти формацій, які революційним шляхом змінюють одна одну. Всі інші підходи до історії оголошувалися ідеалістичними, тобто ненауковими і ворожими. Наука (радянська і частково зарубіжна) виявила в класичному марксизмі три варіанти осмислення історії: а) відповідно до способу виробництва в історії людства виділяються п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична; б) залежно від пануючого типу матеріальних відносин (тобто відтворюваного типу відносин власності) історію можна поділити на три «великі формації»: первинна, або архаїчна, формація з пануванням загальної (общинної) власності; вторинна, антагоністична формація з переважанням приватної власності, третя – комунізм – заснована на суспільній власності; в) згідно з виявленням історичних типів суспільних відносин залежності і свободи, коли за підставу беруться історичні способи об'єднання в ціле суспільних індивідів (тобто природа їх соціальності) й конкретно-історичні способи поєднання робітника і засобів виробництва, як наслідок в історії простежуються три типи, три шаблі розвитку суспільства: докапіталістичний (включаючи первіснообщинний), капіталістичний і комуністичний¹. Звичайно, ці три версії осмислення історичного процесу не вичерпують проблему, але й не суперечать одна одній, оскільки в основу покладено одну субстанцію – матеріальне суспільне виробництво.

Нині добре відомо, що поряд з марксистським формаційним трактуванням історії існує багато інших пізнавальних підходів. Згадаймо, приміром, Ж.-А. Кондорсе з його десятьма епохами світової історії, що послідовно змінюють одна одну², А. Сен-Сімона,

який говорив про чотири етапи історії відповідно до чотирьох етапів розвитку загальнолюдського розуму: ідолопоклоніння (первісне суспільство), політеїзм (античне рабовласницьке суспільство), монотеїзм (феодалізм) і фізичизм («промислова система»). Згадаємо також фундатора позитивізму О. Конта, який сформулював «позитивну теорію суспільного процесу» (або соціальну динаміку) і його багатofакторність. Він виділяв у світовій історії три головні стадії, кожна з яких відповідала певній стадії в розвитку людського розуму, – теологічній (або фіктивній), метафізичній і позитивній³. Західна думка залишалася працювати над цією проблемою і в ХХ ст.: теорія модернізації, концепція «стадій І. Ростоу» та ін.

Фундатори формаційного підходу, безумовно, своїм існуванням зобов'язані іудеохристиянському розумінню історії. Справді, вони запозичили (точніше – успадкували) у християнської думки низку принципів і положень: універсальність, закономірність, періодизація історії (історія поділяється на дві епохи – темноти і світла), провіденціальність історії – і, відповідно, певна її спрямованість, одноразовість, неповторність будь-якої події тощо. Варто мати на увазі, що в рамках формаційної концепції інколи з'являлися й досить прогресивні ідеї, зокрема, концепт прогресу. Макс Вебер зазначав, що думка про прогрес є необхідною тоді, коли виникає потреба надати секуляризованому здійсненню долі людства цьогобичного і все-таки об'єктивного змісту⁴.

Поява цивілізаційних концепцій пов'язана з усвідомленням обмеженості, «недостатності», одномірності формаційного підходу, і взагалі з кризою еволюціоністської, прогресистської, позитивістської свідомості. Відіграв роль і розвиток науки, в першу чергу, – сходознавства, оскільки було дуже важко загнати історичний шлях культур Сходу у формаційну концепцію. Зупинимось докладніше на сутності цивілізаційного підходу, згадавши насамперед імена його фундаторів М. Вебера, М. Данилевського, К. Леонт'єва, Р. Маківера, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шпенглера та ін. Їхні концепції народилися в лоні сучасної західної культури, і відповідно, тут є багато подібного з формаційним підходом. Так, приміром, зберігається принцип розвитку: культури (культурно-історичні типи, цивілізації, суспільства) проходять різні стадії – у А. Тойнбі; стадії «первинної простоти», «позитивного розчленування» або «квітучої складності» і «вторинного змішаного спрощення» – у К. Леонт'єва тощо.

Розглядаючи цивілізаційну концепцію історії культури, варто звернути увагу ще на один аспект. Розвиток людського суспільства, згідно з цією теорією, – це сукупність циклів розвитку окремих

¹ Pyvovarov Yu. O neobkhodnosti metodolohicheskoho samoopredeleniya dlia ponymaniya Rossyi, Metod: Moskovskiy ezhehodnyk trudov po obshchestvovedcheskym dystsyplnam. Sbornyk nauchnikh trudov.[On the need for methodological self-determination for understanding Russia], Moskva, Instytut nauchnoi informatsii po obshchestvennym naukam, 2011, Vyp. 2, P. 72-73 [in Russian].

² Kondorse Zh.-A. Eskyzy ystorycheskoi kartyny prohressa chelovecheskoho razuma [Sketch of a historical picture of the progress of the human mind]. Moskva-Leningrad: Sotseskyz, 1936, 287 p. [in Russian].

³ Kont O. Dukh pozytyvnoi fylosofyy (Slovo o polozhytelnom myshlenii) [The Spirit of Positive Philosophy]. Rostov-na-Donu: Fenyks, 2003, 256 p. [in Russian].

⁴ Veber M. Yzbrannye proyvedeniya [Selected works]. Moskva, Prohress, 1990, P. 171 [in Russian].

соціальних систем-цивілізацій. Концепція циклів, безумовно, не нова, вона була характерна ще для філософії Геракліта, Платона, Аристотеля, індійської філософії. Нині добре усвідомлюємо, що циклічний розвиток майже неможливий, оскільки він означав би повну внутрішню замкненість цивілізацій, їх ізоляцію від решти світу. Крім того, історія свідчить, що цивілізації, які розпадаються, впливають на формування нових. Так, давньогрецька цивілізація справила величезний культурний вплив на давньоримську цивілізацію; давньоримська, в свою чергу, вплинула на формування західноєвропейської цивілізації; візантійська – на давньоруську (українську) тощо. Отже, історичний цикл не замкнений, і він не виключає наявності поступальної складової людства в цілому і відповідних світоглядних змін.

Теорія цивілізацій на межі ХХ-ХХІ ст. почала трактуватися як заміна формаційного підходу, як більш універсальна парадигма, оскільки вона також, як і колишня, виконує просвітницькі та виховні функції, будучи заснована на вивченні національних традицій, утвердженні національної ідеї, збереженні основних тенденцій освіти й виховання, і це дає змогу пояснити національну історію у взаємозв'язку зі світовою історією. Не викликає заперечень і те, що цивілізаційний підхід має величезну перевагу перед формаційним, оскільки поєднується з соціокультурною історією. Але сьогодні цілком очевидно, що і цей підхід не може бути абсолютно універсальним, крім того, ще недостатньо розроблена його методологія. Навіть категорія «цивілізація» вимагає додаткового вивчення, подальшого осмислення. З аналізу існуючих визначень (а їх більше двадцяти) можна зробити висновок, що цивілізація представляється за великою кількістю критеріїв, які виділяються на основі географічних, природних, культурних, релігійних, економічних та інших факторів, тим самим ускладнюючи розуміння сутності цього концепту.

Крім того, «атомізація» історії на основі цивілізаційного підходу обмежує можливості проводити синхроністичні порівняння в рамках всесвітньої історії, а головне – ще не доведено, що суспільства, звані цивілізаціями, саме цивілізації, а не просто різні ступені розвитку людства⁵. Не тільки ця, а й будь-яка інша теорія навряд чи в осяжному і навіть у більш віддаленому майбутньому буде претендувати на універсальність внаслідок специфіки історичного знання, яке є далеко не всеосяжним.

Такими в найзагальніших контурах є формаційні та цивілізаційні підходи до історії загалом, і культури і менталітету зокрема. Який з них переважає? Можна на це питання відповісти так. Формаційний більшою мірою відображає культуру як похідну від економічної історії, а цивілізаційний дає можливість повніше усвідомити цілісність культури, своєрідність та

самобутність національних культур. Спроби деяких прибічників цивілізаційної теорії поставити під сумнів єдність світової історії є непереконливими. Хоча й жорстко-догматичний варіант формаційного підходу, на нашу думку, не менш помилковий і шкідливий. Найвірогідніше, тут доречна теза К. Ясперса, згідно з якою «людство має єдині витoki і загальну мету»⁶. Серйозним підтвердженням ідеї єдності світової історії є його концепція «вісьового часу». І навіть якщо він (або хтось інший) у чомусь помиляється, у головному – у відчутті взаємозв'язку, взаємозалежності різних груп людства, у наявності у них «спільної справи», – зазвичай має рацію.

На сьогодні нового дихання набула започаткована М. Вебером ідея прогресу. Поза сумнівом, ця ідея надає історії загалом і культурі зокрема більшої упорядкованості, того внутрішнього напруження, без якого неможливі були «великі будови» Заходу. Відповідно до цієї теорії, суспільство покликане йти шляхом прогресу, й історія людського суспільства розглядається як рух уперед, від примітивного – до кращого, від дикості – до цивілізації. Такий підхід дозволяє глибше осмислити еволюцію ментальності людства.

Один із засновників історико-антропологічного підходу в російській історіографії Арон Гуревич відповідно до цієї теорії виділяв п'ять епох, що послідовно розвиваються: архаїчну, античну, середньовічну, Нового часу і сучасну⁷. Однак глибшу класифікацію, і, на наш погляд, точнішу дали українські вчені А. Кримський та Ю. Павленко. Вони виділили архаїчне, або первісне суспільство; стародавнє аграрне; середньовічне аграрно-промислове; індустріальне суспільство та сучасне постіндустріальне⁸. Якщо доповнити цю класифікацію епохою – постіндустріального чи інформаційного суспільства, – то вона набуває на сьогодні завершеного вигляду і відображає еволюцію людського суспільства.

Ідея прогресу з її понятійним апаратом, системою цінностей і уявлень не є винятковою належністю історичної науки, а увійшла в загальноприйнятий ужиток мислення. Вносячи класифікацію й порядок в осмислення складності соціального буття, ця теорія тривалий час переживає неухильне накопичення нової інформації про життя і культуру людства, сприяє мобілізуючому впливу на суспільство. Але вона також не може стати винятковою парадигмою, оскільки історичні уявлення про розвиток суспільства і в цьому випадку найчастіше сприймаються неадекватно основній ідеї вказаної теорії.

На наш погляд, синтез теорій прогресу і теорій локальних цивілізацій відкриває значно ширші можливості для побудови такої методології, яка б формувала адекватну цивілізаційну свідомість. Сприйняття історичного прогресу на цій підставі

⁵ Zdereva H. *Sovremennye problemy metodolohyy ystorycheskoi nauky y prepodavanya istorii v vuze* [Modern problems of the methodology of historical science and teaching history at universities], URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects> [in Russian].

⁶ Yaspers K. *Istoki istorii i jeho tsel* [The origins of history and its purpose], Moskva, Respublyka, 1994, P. 257 [in Russian].

⁷ Hurevych A. Ya. *Problemy srednevekovoi narodnoi kultury* [Problems of medieval folk culture], Moskva, 1981, P. 282 [in Russian].

⁸ Krymskyi S.B., Pavlenko Yu. V. *Tsyvilizatsiyni rozvytok liudstva* [Civilizational development of mankind], Kyjiv: Feniks, 2007, 316 p. [in Ukrainian].

також дозволяє усвідомити, що світ безмежно багатогранніший, а тому не може існувати безконфліктно, але водночас об'єктивність і потреба прогресивного розвитку визначає пошук компромісів, толерантний розвиток людства. З названими підходами тісно пов'язаний так званий політологічний підхід до методології історії культури, який дає можливість порівнювати вплив політичних систем на культурний процес і робити об'єктивні висновки щодо взаємодії політичних і культурних процесів.

Невіддільна від методології цивілізаційного пізнання культури теорія ментальностей, яка дозволяє вводити до наукового обігу абсолютно нове коло історичних джерел, що відбивають повсякденне життя людей, їхні спосіб мислення, думки і почуття, більш адекватно реконструювати минуле через погляд людини, яка жила у минулому.

Збагачує сучасну методологію історичної науки і синергетичний підхід, який розглядає кожен систему як певну єдність порядку і хаосу⁹. На особливу увагу заслуговує складність і непередбачуваність поведінки систем, що вивчаються, в періоди їх нестійкого розвитку, в точках біфуркації, коли незначні причини можуть безпосередньо вплинути на вибір вектора суспільного розвитку. Якщо у суспільстві утверджується жорстка політична система за принципом суворої ієрархії, то злам хоча б одного елементу одразу ж призводить до її повної руйнації, яскравий приклад – розвал радянської системи. Згідно з синергетичним підходом, динаміка складних соціальних організацій пов'язана з періодичним чергуванням прискорення та уповільнення процесу розвитку, часткового розпаду і створення структур, періодичним зміщенням впливу від центру до периферії і в зворотному напрямку. Часткове повернення в нових умовах до культурних й історичних традицій розглядається як чинник підтримки складної соціальної організації.

Синергетичний підхід орієнтує на використання концепцій нелінійної динаміки і на сьогодні є основою для вивчення історичних альтернатив, перехідних періодів суспільної історії. Відомий у світовій історичній науці хвилевий підхід акцентує увагу на хвилеподібному характері еволюції складних соціальних систем, а до них відноситься й менталітет. Цей підхід допускає й альтернативні варіанти розвитку людського суспільства і можливість зміни вектора розвитку, але не повернення суспільства у попередній

стан, а просування його шляхом модернізації не без участі традиції.

Заслужують на увагу й інші підходи: згадуваний історико-антропологічний, а також феноменологічний та історіографічний, які визначають завдання – розкрити зміст і призначення історичного процесу, сенс життя¹⁰. Всі ці підходи виконують стосовно один одного функцію взаємодоповнюваності. Знання і порозуміння різних підходів до вивчення історико-культурного процесу дозволяє подолати односторонність у вивченні культури, не допускає догматизму свідомості, слугує науковому розумінню історичного процесу загалом і розвитку історичного мислення. Формування методологічної культури сприяє розвитку самостійності мислення тих, хто цікавиться історією. А зміна на підставі методологічного плюралізму предмета вивчення – історії в напрямі філософії історії допомагає формуванню гуманітарного світогляду, гуманітаризації знання.

Людський світ, яким є суспільство, недостатньо описати за зовнішніми ознаками, він повинен відкритися внутрішньому почуттю людини. Індивід є частиною пізнаваної реальності, тому пізнання України є водночас процесом становлення й вияву внутрішнього світу того, хто здійснює це пізнання. І цей внутрішній світ неможливо пізнати, не вивчаючи антропології людини. Тобто антропологія повинна виражати сутність гуманізації самої людини, оскільки відповідна антропологія спонукає певний спосіб і тип маніфестації людини в історичному процесі або сам історичний процес. У цьому розумінні антропологія випереджає історію й історіософію.

Однак тут виникають деякі сумніви. І пов'язані вони ось з чим. Ідеться про моральність індивіда, його відповідальність перед історією, тобто про персоналістський підхід в історії, а це, як відомо, європейська традиція. Скажемо інакше: персоналізм, поняття особистості – це родові ознаки винятково однієї релігії – християнства і, відповідно, цивілізацій, ним породжених, – візантійської, європейської, української. І в цьому сенсі, мабуть, мають рацію ті дослідники, які говорять про унікальність й «окремність» християнських культур. Перш за все – західної. Іншими словами, з одного боку, вона, з іншого – всі інші. Справді, якщо візьмемо дві головні категорії філософсько-історичного знання – «час» (соціальний час і вічність) і «простір» (локальний і позалокальний), – переконаємося у наявності цієї фундаментальної неподібності.

Просторово-часові характеристики західних і східних цивілізацій

Схід (або всі нехристиянські цивілізації)	Простір	Локальність	Вічність – у теперішньому (у християнському розумінні проблема часу/вічності не артикульована, час не відділений від вічності)
Захід (або християнська цивілізація)	Час	Позалокальність	Вічність винесена з теперішнього (за межі соціального порядку, трансцедована) ¹¹

⁹ Kniازهva E. N., Kurdiymov S. P. Antropolohicheskyi printsyp v synerhetyke [Anthropological principle in synergetics], *Voprosy fylosofi* [The Philosophy issues], 1997, N 3, P. 62-79 [in Russian].

¹⁰ Istoriia v terminakh i poniattiakh: dovidnyk [History in terms and concepts: a guide], Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., 2014, P. 30-31 [in Ukrainian].

¹¹ Pyvovarov Yu. S. O neobkhodnosti metodolohicheskoho samoopredeleniya dlia ponymaniya Rossyy [On the need for methodological self-determination for understanding Russia], Moskva, 2013, P. 82 [in Russian].

Отже, всі нехристиянські цивілізації розвиваються в локальному (обмеженому) просторі й не знають соціального часу. Християнська цивілізація вбачає себе у соціальному часі й позалокальному (необмеженому) просторі. Вона – за своїми базовими установками – всесвітня і універсальна, головним чином тому, що тільки християнство створило індивідуальний (історичний) суб'єкт, незалежний від будь-яких локальних колективно-плеємних форм. Причому цей суб'єкт має персоналістський і соціальний характер. Персоналістський, оскільки християнство – особистісна релігія, у ній і виникає тема «особистість». Недаремно на відомій картині М. Ге Ісус Христос мовчки опускає голову, коли Понтій Пілат запитує: «Що є істина?» Адже істина в християнстві не «що», а «Хто». Він, Ісус Христос, – це Істина. Соціальний, оскільки цей індивідуальний історичний суб'єкт розміщується у суспільстві. Водночас реальний суб'єкт локальних азійських цивілізацій винесений за суспільні рамки й існує у вигляді або світових безособистісних законів (ме, карма, дао), або зооморфних богів¹².

Звідси й виникають певні сумніви. Персоналістський підхід до історії культури, персоналістська історіософія можливі лише в межах християнського світу. Адже соціально-історично християнство знаходиться в певних межах. Його універсальність і всесвітність тільки інтенціональні. І тут постає запитання: наскільки ми, українці, здатні до формування персоналістської історіософії, вливатися в європейську соціальну і гуманізаційну сутність? Можна відповісти позитивно, адже ми – християнська країна, зі своєю, щоправда, специфікою. Але тут знову сумніви. Особливість нашої свідомості, сформованої на особливостях православного християнства, основним постулатом якого є цезаропапізм, проповідує владовласність, чого немає в західному християнстві. Як у цьому випадку розв'язати проблему демократії, коли і сьогодні, у XXI ст., у нашій країні влада і надалі, до певної міри, залишається законом.

Як відомо, попередниками християнської цивілізації стала антична цивілізація з двома центрами: Стародавніми Афінами і Стародавнім Римом. Для економіки цього типу характерна приватна власність (перш за все на землю, а також на засоби виробництва) вільних громадян у межах поліса. В античному полісі боги володіли тільки горою Олімп і землями з господарствами посвячених їм храмів. Формально Афіни належали богині Афіні як такій, що виграла спір за місто з богом морів Посейдоном, але майже все обмежувалося Акрополем з її храмом Парфеноном, де зберігалися казна Морського союзу, архіви та інші документи. Майже те саме спостерігається і в Римі, де таку функцію виконував храм Юпітера. Боги допомагали керувати, але поза храмами мало чим володіли. В невеликих містах-полісах власністю володіли громадяни полісу, тобто чоловіки, народжені від громадян полісу, які досягли 18 років і не здійснили

протиправного вчинку, що визначалося зборами демосу. Ділянки землі, що дісталися їм спочатку за жеребом, їх часто не влаштовували, і вони почали продавати орну землю.

В цьому суспільстві власників правителі швидше були військовими вождями, а не диктаторами. З останнім правова система античності намагалася боротися всіма способами, включно до остракізму. Подібна система панувала в Республіканському Римі, де вона була закріплена в Законах XII таблиць, отримавши назву Римського права. Саме ця правова система, яка ввела поняття «громадянина», «громадянського суспільства», «демократії» забороняла закабалення за борги співгромадян, яких вона забезпечувала за рахунок військової здобичі і податків держави. Розростання Римської держави, дармова праця рабів-невільників і зростання диктаторської ролі держави призвели до розпаду Римської імперії, західна частина якої загинула в 476 р., а її розкол у 395 р. утворив нову локальну Візантійську цивілізацію. Необхідно зазначити, що античність у цивілізаційному вимірі не була однорідним утворенням. У східній частині Середземномор'я сильними були культурно-економічні традиційні системи міст-полісів Сухопутного союзу, Єгипту і Месопотамії. Ці системи визначили основні алгоритми розвитку Візантійської цивілізації як традиційні з притаманним їм традиційним менталітетом, що відбилося на формуванні менталітету Києворуської держави, ознаки якого спостерігаються, до певної міри, в менталітеті українського народу.

За час існування античної цивілізації сформувався новий тип менталітету її громадян, який називається у філософії і науці «аристотельським типом», який пізніше успішно буде розвиватися і функціонувати, впливаючи на всі сторони життя в західноєвропейській і північноамериканській цивілізаціях. Підпорядковуючись суворій розумності і логічності, поступово формувалася система цінностей громадян, в якій провідною стає поняття «істина». Цей менталітет визначав чітко обдуманий, а не чуттєво-стихийний патріотизм як уявлення про особливу боговибраність народу і самою долею призначені йому перемоги. Цей тип менталітету передбачає усвідомлене прагматичне ставлення до своєї держави як до вищої цінності, усвідомлення громадянина служити їй всіма силами. «Аристотельський тип» менталітету передбачає формування типу особистості з яскраво вираженим раціональним початком, що визначається категорією «істина» і системоутворюючими ідеями «свободи», «підпорядкування тільки закону», «природних прав людини».

Для української цивілізації більш характерний «платонівський» тип ментальності з великою чуттєво-міфологічною компонентою, яскраво вираженою моральністю і пошуком «правди». Системоутворюючими ідеями в цьому типі виступають абстрактне розуміння «демократії, свободи, закону». Цей тип менталітету

¹² Grens P. Adornos Philosophie in Grundbegriffen: Auflösung einer Deutungsprobleme [Adorno's philosophy in basic terms: solving a problem of interpretation], Frankfurt am Main, Klostermann, 1974, P. 245 [in German].

проявляється таким чином: в домінанті чуттєвого сприйняття дійсності суспільною свідомістю цивілізації, в якому домінує міфологізація реальності; для нього характерне гостре моральне забарвлення всіх суджень, оскільки все оцінюється тільки з двох позицій – «добре або погано»; в українському платонівському типі менталітету яскраво проявляється тісний, майже язичницький зв'язок з природними стихіями, адже прийняття і усвідомлення християнства завжди здійснювалося через обоження природи (двовір'я, що переходить у «язичництво у православ'ї»).

Звичайно, платонівський тип менталітету суспільства значно ширший від переліченого, а його різноманітність залежить від культурних традицій тієї чи іншої цивілізації, у кожній з яких цей насичений чуттєвим початком тип менталітету звернений до життя душі, а не розуму.

Є ще одна проблема. Українська історія, крім відомих своїх традицій і закономірностей, володіє ще однією ознакою – константою соціального буття, яка зберігається, незважаючи на всі великі зміни. На це чомусь дуже мало звертається уваги. В чому полягає ця ознака? Україна часто не вирішує своїх ключових питань (або не знаходить ефективних рішень), а переживає їх. Пояснимо на прикладі. Після здобуття незалежності Україна почала будувати ринкову економіку, але як слід – не виходить, хоча оголошено її утвердження, а насправді формується суспільство з ознаками державного феодалізму. Те саме з демократією. Проголосили, але за взірць взяли (особливо у часи Л. Кучми і В. Януковича) російський варіант керованої демократії, що поглибило кризу і призвело до Революції Гідності.

Так чому Україна так важко вирішує свої головні соціальні, а разом з ними і культурні питання? Тут спрацює щонайменше два чинники: а) У нас ще не відбувся той перелом у свідомості, в ментальності, який давно вже стався в більш «просунутих» християнських країнах. Що мається на увазі? У Середні віки і в ранньому Новому часі в Європі сформувався сучасний тип свідомості – абстрактне раціональне мислення. Природно, що європейці цих епох не придумали, а лише завершили спорудження тієї будівлі, яку століттями будували в рамках спочатку греко-римської, а потім християнської традиції; б) Ця трансформація свідомості привела до зміни типу суспільства. Відбувся перехід від традиційного соціуму до сучасного. Що це означає? В основі нового типу свідомості знаходиться принцип поєднання «непоєднуваного»: одиничності й всезагальності. Звичайно, не випадково він виник у християнському світі: сама ідея Трійці передбачає єдність одиничності і всезагальності – Бог означає й певну сутність, і три різні сутності. І в цьому немає протиріччя.

Утвердження такого типу свідомості передбачає обов'язковість альтернативно-цілісного мислення. Цілісність будується за принципом альтернативності;

альтернативність – це обов'язковий наслідок цілісності. Головне тут – свобода вибору через наявність автономних сфер життєдіяльності людини і множинності її ідентичностей. Людина у такому суспільстві приречена на постійний вибір. Якщо хоча б в одній зі сфер своєї життєдіяльності вона позбавлена права вибору, починається розкладання всього суспільства, а не тільки цієї сфери, саме тому, що все суспільство побудоване на виборі.

А як же тоді з українським суспільством, де проблема вибору все ще обмежена? Яке соціально-культурне і морально-етичне становище особистості в цьому суспільстві? Звідси постає питання щодо самої України: чим вона хоче бути і стати, чим є і чим ні? Звичайно, Україна може вибирати: Схід або Захід. Схід – вже був і багато в чому залишається. Захід – свобода вибору ідентичності. Як до цього прийти? Змінити свою ментальність – важко і довго, хоча є й інший варіант – це гуманізація знання, яке б сформуло відповідно нове морально-етичне обличчя суспільства з адекватною ментальністю. Однією з невід'ємних характеристик такого знання є те, що воно нерозривно пов'язане з «розширенням» культурного простору, створенням нових культурних реалій, тягне зміну як внутрішнього світу людини, так і реалій суспільного життя. Як справедливо зазначає С. Штрассер, «теоретичні твердження дослідника можуть мати в майбутньому великі практичні ефекти. Сучасна історія свідчить, що такий ефект – не тільки мислимий, але насправді можливий. Доречно згадати три найвідоміші теорії у галузі гуманітарних наук. Більшість дослідників західної культури визнає, що економічна теорія Адама Сміта, політична теорія Маркса й психоаналітична теорія Фрейда вплинули як на життя індивідумів, так і на розвиток суспільства в цілому; вони створили нові ситуації, нові людські відносини, нові форми життя»¹³. Результати наукових досліджень – це і фактор, що змінює соціокультурний ландшафт, і найчастіше закладає основи нових суспільних ідеологем. Використання результатів досліджень змушує замислитись над тим, «як наше слово відгукнеться».

Цілком слушно зазначає М. Михальченко, що кожна цивілізація вибирає свій історичний шлях, шукає «духовні скрепи», щоб спрямувати їх на виконання цивілізаційних економічних, політичних, культурних програм і стратегій. Цивілізація, в тому числі й українська, розкривається через її відмінності від інших: вона миролюбна, ніколи не вела загарбницьких воєн, її населення завжди орієнтувалося на обробіток своєї землі і розвиток свого ремесла¹⁴. Звідси випливає домінанта менталітету українського народу, його гідності.

Висновки. Традиція, що в європейській культурі йде ще від Сократа, сповідує визнання моральної гідності індивіда. Непорушність і самовизначеність духовного світу людини означають, що людина не

¹³ Strasser S. Understanding and Explanation. Basic Ideas Concerning the Humanity of the Human Sciences, Pittsburgh, 1985. P. 174 [in English].

¹⁴ Mykhalchenko M. Velykyi tsyvylyzatsyonnyi vzryv na rubezhe XX-XXI vekov [The Great Civilizational Explosion at the Turn of the 20th – 21st Centuries], Kyjiv, Parlamentskoe izdatelstvo, 2016, P. 321 [in Russian].

може бути досягнута лише в координатах зовнішніх властивостей, оскільки вона містить у собі самобутній внутрішній світ: людина – істота, яка постійно шукає й випробовує саму себе¹⁵. У наступній європейській думці простежувалася парадигма, відповідно до якої людина не тільки не є предметом серед предметів, але й не може бути засобом для будь-яких сторонніх цілей, у тому числі й для так званого «загального добра». Ця парадигма, залишаючись тривалий час панівною, дедалі більше вступала в протиставлення з протилежною – антигуманітарною, що намагалася, зокрема, опертися на методологію й успіхи дослідного природознавства. Досить гостре протиставлення надовго визначило долю європейської філософії й культури. З початку ХХ століття процеси масовизації європейського суспільства, зростаючої соціалізації ще більше ускладнили ситуацію. Проте традиція визнання моральної цінності окремого людського індивіда не зникла, а на рівні інституціональної філософії й некомерційної культури залишалася досить вагомою.

Сказане підводить до того, що одним із аспектів цивілізаційного пізнання України є її ментальність, яка проявляється через призму культурної традиції. Варто наголосити, що остаточно сформованої теорії

ментальності не існує. Проблематика ментальності цікавить багатьох дослідників і інтенсивно розробляється на наших очах. Ментальність цікавить нас у аспекті співвідношення культури з цивілізаційною специфікою. Наше переконання полягає в тому, що ментальність є базовим носієм сутнісних характеристик цивілізації. Саме ментальність створює собою всю безмежну феноменологію конкретної цивілізації.

Юрій Михайло – професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Працює над монографією «Цивілізаційна ідентичність українства». Коло наукових інтересів: філософія та методологія історії, влади, ментальності, антропологічного коду культури та цивілізації.

Yuriy Mykhailo – Professor of the Department of History of Ukraine, Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovich. Work on the monograph «Civilizational Identity of Ukraine». Number of scientific interests: philosophy and methodology of history, power, mentality, anthropological code of culture and civilization.

Received: 08.05.2024

Advance Access Published: July, 2024

© М. Yuriy, 2024

¹⁵ Kassyrer Y. Opyt o cheloveke: vvedeniye v fylosofiyu chelovecheskoi kultury [Experience about man: an introduction to the philosophy of human culture], *Problema cheloveka v zapadnoi fylosofyy*, M., 1988, P. 273 [in Russia].